

AMIR TEMUR DAVLATI SHAKLLANISHI VA YUKSALISHINING TARIXIY OMILLARI: DAVRIYLIK VA IJTIMOY-IQTISODIY YONDASHUV

Mamanov Abdurahim Abduhakimovich

Samarqand davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya

Ushbu maqolada Amir Temur davlatining shakllanishi va yuksalishiga ta'sir ko'rsatgan tarixiy, siyosiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar tarixiy davriylik konsepsiyasi asosida tahlil qilinadi. XIV asr o'rtalarida Movarounnahrda markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, mahalliy amirlar o'rtasidagi nizolar va siyosiy parokandalikning kuchayishi yangi markazlashgan davlat tashkil topishi uchun tarixiy shart-sharoit yaratgani asoslab beriladi. Shuningdek, sug'orma dehqonchilikning iqtisodiy va siyosiy hayotdagi o'rni, suv resurslarini boshqarish bilan markazlashgan hokimiyat o'rtasidagi munosabatlar hamda Dashti Qipchoq va Mo'g'uliston bilan bog'liq tashqi omillarning ta'siri ko'rib chiqiladi. Amir Temurning siyosiy faoliyati alohida shaxsning yetakchilik salohiyati va tarixiy sharoitlarning o'zaro ta'siri nuqtayi nazaridan baholanadi. Tadqiqot natijasida davlatning shakllanishini faqat hukmdorning shaxsiy fazilatlar bilan emas, balki mavjud ijtimoiy-siyosiy inqiroz, iqtisodiy ehtiyojlar va hududiy munosabatlar bilan bog'liq holda o'rganish zarurligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: Amir Temur, Movarounnahr, davriylik, markazlashgan davlat, sug'orma dehqonchilik, siyosiy parokandalik, Dashti Qipchoq.

1. Kirish

Tarixiy taraqqiyotning qonuniyatlarini o'rganish jamiyatlarning shakllanishi, yuksalishi, turg'unlikka yuz tutishi va inqirozga uchrashiga sabab bo'luvchi omillarni aniqlash imkonini beradi. Shu nuqtayi nazardan, Amir Temur davlatining vujudga kelishi va yuksalishini tarixiy davriylik hamda ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar asosida o'rganish alohida ilmiy ahamiyatga

ega. XIV asrning ikkinchi yarmida Movarounnahrda yuz bergan siyosiy o'zgarishlar mintaqaning keyingi tarixiy taraqqiyotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi.

Amir Temur davlatining tashkil topishi ko'pincha 1370-yil bilan bog'lanadi. Biroq markazlashgan davlatning rasman tashkil topgan vaqtini uning shakllanish jarayoni boshlangan davrdan farqlash lozim. Siyosiy kuchlarning qayta guruhlanishi, mahalliy amirlar o'rtasidagi kurashlar va yangi hokimiyatni barpo etishga qaratilgan harakatlar bundan avvalroq boshlangan edi. Shu sababli davlatning shakllanishini faqat muayyan sana bilan chegaralash emas, balki unga olib kelgan tarixiy jarayonlarni ham tahlil qilish zarur.

Maqolaning asosiy muammosi Amir Temur davlatining shakllanishi va yuksalishida tarixiy davriylik, siyosiy parokandalik, sug'orma dehqonchilikka asoslangan iqtisodiy tizim hamda tashqi siyosiy muhitning o'zaro ta'sirini aniqlashdan iborat. Bunda tarixiy jarayonlar bir tomondan mavjud siyosiy tuzumning zaiflashuvi, ikkinchi tomondan esa yangi markazlashgan davlatga bo'lgan ehtiyojning kuchayishi bilan izohlanadi.

Tadqiqotning maqsadi Amir Temur davlatining shakllanishi va yuksalishiga ta'sir ko'rsatgan ichki hamda tashqi omillarni tarixiy davriylik konsepsiyasi asosida tahlil qilish, shuningdek, davlat markazlashuvi bilan mintaqaning ijtimoiy-iqtisodiy xususiyatlari o'rtasidagi munosabatlarni ochib berishdan iborat.

2. Tadqiqot metodologiyasi

Tadqiqotda tarixiylik, tizimli tahlil, qiyosiy-tarixiy yondashuv va sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash usullaridan foydalanildi. Tarixiylik tamoyili XIV asr o'rtalaridagi siyosiy vaziyatni o'sha davrning ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlari bilan bog'liq holda o'rganishga imkon berdi. Qiyosiy-tarixiy yondashuv orqali eski siyosiy tuzumning inqirozi va yangi markazlashgan davlatning shakllanishi o'rtasidagi munosabatlar ko'rib chiqildi.

Maqolaning nazariy asosini tarixiy taraqqiyotning davriy bosqichlarga ajratilishi haqidagi yondashuv tashkil etadi. Ushbu yondashuv doirasida tarixiy

jarayonlar tug'ilish, o'sish, turg'unlik va inqiroz-parokandalik bosqichlari orqali tahlil qilinadi. Bunday tasnif tarixiy taraqqiyotning barcha holatlarini qat'iy va o'zgarmas qonuniyatga bo'ysundirish uchun emas, balki siyosiy tizimlarning shakllanishi va o'zgarishini tushuntiruvchi tahliliy model sifatida qo'llanadi.

Manbaviy asos sifatida Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarida keltirilgan XIV asr o'rtalaridagi siyosiy vaziyatga oid ma'lumotlar, shuningdek, Amir Temur faoliyatiga bag'ishlangan tarixiy tadqiqotlarda uchraydigan qarashlar va tavsiflardan foydalanildi. Bunda tarixiy voqealarni bayon qilish bilan ularning ijtimoiy-iqtisodiy sabablarini izohlash o'rtasidagi farqqa e'tibor qaratildi.

3. Natijalar

3.1. Movarounnahrda siyosiy parokandalik va yangi davlatning shakllanishi

XIV asrning 30–40-yillariga kelib Movarounnahrda mahalliy siyosiy kuchlarning mavqei ortib, markaziy hokimiyatning ta'siri zaiflasha boshladi. Mahalliy amirlar va qabila boshliqlarining mustaqillikka intilishi siyosiy birlikning buzilishiga olib kelgan omillardan biri bo'ldi. Qozonxon davrida kuchaygan mahalliy hukmdorlar o'rtasidagi qarama-qarshiliklar markaziy hokimiyatning barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatdi.

1347-yilda Qozonxonning o'ldirilishi va Amir Qozog'onning siyosiy maydonda yetakchi mavqega ega bo'lishi ushbu jarayonlarning muhim bosqichlaridan biri edi. 1358-yilda Amir Qozog'onning o'ldirilishidan so'ng esa Movarounnahrda siyosiy beqarorlik yanada kuchaydi. Mahalliy amirlarning o'zaro kurashi, hokimiyat uchun raqobat va yagona siyosiy boshqaruvning zaiflashuvi hududning yaxlitligiga tahdid tug'dirdi.

Mirzo Ulug'bekning «To'rt ulus tarixi» asarida Amir Qozog'on vafotidan keyingi siyosiy vaziyat, To'g'luq Temurning Movarounnahrda yurishi va mahalliy amirlar o'rtasidagi nizolar haqida ma'lumotlar keltiriladi. Ushbu ma'lumotlar XIV asr o'rtalarida mintaqada barqaror markaziy hokimiyat mavjud

bo'lmaganini va turli siyosiy kuchlar o'rtasidagi raqobat kuchayganini ko'rsatadi.

Bunday sharoitda yangi markazlashgan davlatning tashkil topishi tarixiy zarurat sifatida namoyon bo'ldi. Chunki siyosiy tarqoqlik nafaqat harbiy xavfsizlikni, balki iqtisodiy munosabatlarni, hududlar o'rtasidagi aloqalarni va xo'jalik hayotining uzluksizligini ham izdan chiqarishi mumkin edi.

Amir Temurning siyosiy maydonga chiqishi ana shu murakkab tarixiy vaziyat bilan chambarchas bog'liq bo'ldi. U dastlab mavjud siyosiy kuchlar bilan munosabatlar o'rnatib, harbiy-siyosiy tajriba to'pladi. Keyinchalik Amir Husayn bilan ittifoq tuzishi, mo'g'ul kuchlariga qarshi kurashlarda ishtirok etishi va Movarounnahrda siyosiy raqobatda o'z mavqeini mustahkamlashi uning mustaqil siyosiy kuch sifatida shakllanishiga xizmat qildi.

Shu jihatdan Amir Temur davlatining «tug'ilish» bosqichini faqat 1370-yildan boshlash emas, balki undan oldingi siyosiy jarayonlarni ham qamrab olgan holda o'rganish maqsadga muvofiqdir. 1370-yil markazlashgan hokimiyatning qaror topishi bilan bog'liq muhim sana bo'lsa-da, yangi davlatning shakllanishiga olib kelgan jarayonlar taxminan 1360-yillardan boshlab jadallashgan edi.

3.2. Amir Temur shaxsiyati va tarixiy sharoitlarning o'zaro ta'siri

Amir Temurning davlat asoschisi sifatida shakllanishida uning shaxsiy qobiliyatlari, harbiy tajribasi, siyosiy vaziyatni anglash salohiyati va ittifoqlar tuzish mahorati muhim o'rin tutdi. Biroq bu fazilatlarni tarixiy sharoitlardan ajratib o'rganish davlatning shakllanish mexanizmini to'liq tushuntirib bera olmaydi.

Amir Temur mansub bo'lgan barlos urug'ining turmush tarzi o'troq hayot va ko'chmanchilik an'analari uyg'unlashgan xususiyatlarga ega edi. Dehqonchilik bilan bir qatorda chorvachilik, ayniqsa, yilqichilikning ahamiyati saqlanib qolgan. Bunday muhit harbiy mahorat, otliq qo'shinlardan foydalanish

tajribasi va ko'chmanchi guruhlar bilan munosabatlarni shakllantirishda muayyan ahamiyat kasb etgan bo'lishi mumkin.

Amir Temurning dastlabki faoliyati mahalliy amirlarga xizmat qilish, siyosiy aloqalar o'rnatish va harbiy-siyosiy kurashlarda ishtirok etish bilan bog'liq bo'ldi. To'g'luq Temur Movarounnahrda yurish qilgan davrda Temurning Kesh hokimi etib tayinlanishi uning siyosiy mavqeini mustahkamlashga imkon berdi. Keyinchalik Amir Husayn bilan ittifoqi va boshqa siyosiy kuchlar bilan munosabatlari uning mustaqil hukmdor sifatida shakllanish jarayonida muhim ahamiyatga ega bo'ldi.

Amir Temurning Qarshi shahrini nisbatan kam sonli kuch bilan egallagani haqidagi ma'lumotlar uning harbiy jasorati va tavakkal qilish qobiliyatini tavsiflashda keltiriladi. Biroq bunday voqealarni baholashda tarixiy manbalardagi raqamlar va tavsiflarni tanqidiy o'rganish lozim. Harbiy muvaffaqiyatlarni faqat jasorat bilan izohlash yetarli emas; bunda raqibning holati, harbiy vaziyat, siyosiy ittifoqlar va strategik qarorlarning o'rni ham hisobga olinishi kerak.

Demak, Amir Temur davlatining shakllanishi ikki asosiy omilning o'zaro ta'siri bilan izohlanadi: birinchisi, markazlashgan hokimiyatga ehtiyoj tug'dirgan tarixiy vaziyat; ikkinchisi, ushbu vaziyatdan foydalanib, siyosiy kuchlarni birlashtirishga intilgan hukmdorning faoliyati. Shu ma'noda tarixiy jarayon shaxs faoliyati va mavjud ijtimoiy-siyosiy sharoitlarning o'zaro bog'liqligi asosida kechgan.

3.3. Sug'orma dehqonchilik va markazlashgan hokimiyatning iqtisodiy asoslari

Movarounnahr tarixiy taraqqiyotining muhim xususiyatlaridan biri sug'orma dehqonchilikning iqtisodiyotdagi katta o'rni edi. Sug'orish tizimlarining barqaror ishlashi, suv taqsimotining tashkil etilishi va dehqonchilik hududlari o'rtasidagi xo'jalik aloqalari muayyan darajadagi boshqaruvni talab qilgan.

Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi sharoitida hududlar o'rtasidagi siyosiy aloqalar buzilishi, mahalliy kuchlar o'rtasidagi nizolar va boshqaruvning parokandalashuvi suv resurslaridan foydalanishga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin edi. Ayniqsa, sug'orishga bog'liq xo'jaliklar uchun suv taqsimotining uzluksizligi va umumiy infratuzilmaning saqlanishi muhim edi.

Shu nuqtayi nazardan, markazlashgan davlatning tashkil topishini faqat harbiy-siyosiy birlashuv sifatida emas, balki xo'jalik aloqalarini muvofiqlashtirish va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashga bo'lgan ehtiyoj bilan ham bog'liq holda o'rganish mumkin.

Biroq sug'orma dehqonchilikning mavjudligi o'z-o'zidan markazlashgan davlatning vujudga kelishiga olib keladi, degan qat'iy xulosaga kelish to'g'ri emas. Siyosiy markazlashuvga harbiy xavfsizlik, hududiy raqobat, hukmdorning siyosiy strategiyasi va boshqa omillar ham ta'sir ko'rsatgan. Shu sababli sug'orish tizimlari va davlat boshqaruvi o'rtasidagi munosabatlar ko'p omilli tarixiy jarayon sifatida talqin qilinishi lozim.

3.4. Dashti Qipchoq va Mo'g'uliston omilining ahamiyati

Movarounnahrning Dashti Qipchoq va Mo'g'uliston bilan qo'shnichiligi mintaqaning siyosiy hamda harbiy taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatgan muhim omillardan biri edi. Ushbu hududlar bilan munosabatlar harbiy to'qnashuvlar, siyosiy ittifoqlar, hukmdorlar o'rtasidagi raqobat va hokimiyat uchun kurashlar orqali namoyon bo'lgan.

To'g'luq Temurning Movarounnahrda yurishi va mahalliy amirlarning unga nisbatan tutgan pozitsiyasi tashqi siyosiy omillarning ichki hokimiyat munosabatlariga qanday ta'sir ko'rsatganini ko'rsatadi. Tashqi kuchlarning aralashuvi mahalliy siyosiy tuzilmalarning zaif tomonlarini yuzaga chiqargan bo'lsa, ayni paytda yangi siyosiy ittifoqlar shakllanishi uchun ham sharoit yaratgan.

Amir Temurning siyosiy faoliyati davomida tashqi kuchlar bilan munosabatlarni hisobga olishi, harbiy vaziyatga mos strategiyalarni tanlashi va

mahalliy kuchlarni o'z atrofiga birlashtirishga intilishi uning davlat asoschisi sifatidagi mavqeini mustahkamlashga xizmat qildi.

Shunday qilib, Dashti Qipchoq va Mo'g'uliston bilan qo'shnichilikni faqat tashqi xavf manbai sifatida baholash yetarli emas. Bu hududlar bilan aloqalar Movarounnahrda siyosiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatgan murakkab geosiyosiy muhitni shakllantirgan. Mazkur omilni ichki siyosiy vaziyat va iqtisodiy shart-sharoitlar bilan birgalikda o'rganish Amir Temur davlatining shakllanishini chuqurroq anglash imkonini beradi.

4. Muhokama

Yuqoridagi tahlillar Amir Temur davlatining shakllanishini tarixiy davriylik konsepsiyasi doirasida o'rganish imkonini beradi. Ushbu yondashuvga ko'ra, siyosiy tizimning yangi bosqichga o'tishi ko'pincha avvalgi tizimning ichki ziddiyatlari kuchaygan, boshqaruv mexanizmlari zaiflashgan va mavjud tartibni saqlab qolish imkoniyatlari cheklangan davrga to'g'ri keladi.

XIV asr o'rtalarida Movarounnahrda kuzatilgan siyosiy tarqoqlikni avvalgi siyosiy davrning inqiroz-parokandalik bosqichi sifatida talqin qilish mumkin. Mahalliy amirlar o'rtasidagi nizolar, markaziy hokimiyatning zaiflashuvi va tashqi kuchlarning aralashuvi yangi siyosiy tartibga ehtiyojni kuchaytirgan. Amir Temurning siyosiy maydondagi faoliyati ana shu tarixiy vaziyat bilan bog'liq ravishda rivojlangan.

Bunda tarixiy davriylikni barcha davlatlar bir xil bosqichlardan muqarrar ravishda o'tadi, degan mexanik qarash sifatida tushunmaslik kerak. Davlatlarning shakllanishi va inqirozi turli tarixiy sharoitlarda kechadi. Davriylik modeli esa jarayonlarning ketma-ketligini aniqlash, siyosiy tizimlardagi o'zgarishlarni qiyoslash va sabab-oqibat aloqalarini tahlil qilish uchun nazariy vosita vazifasini bajaradi.

Sug'orma dehqonchilik va suv resurslarini boshqarish masalasi ham ushbu tahlilda muhim o'rin tutadi. Markazlashgan boshqaruvning zaiflashuvi xo'jalik aloqalari va umumiy infratuzilmaning faoliyatiga salbiy ta'sir

ko'rsatishi mumkin. Shu bilan birga, siyosiy birlikning tiklanishi iqtisodiy munosabatlarni muvofiqlashtirish uchun sharoit yaratadi. Biroq ushbu munosabatning tarixiy davrda qanday darajada namoyon bo'lganini aniqlash uchun sug'orish tizimlari, soliq siyosati, xo'jalik yuritish va davlat boshqaruviga oid qo'shimcha manbalarni o'rganish talab etiladi.

Amir Temur shaxsiyatining tarixiy ahamiyatini ham ikki tomonlama baholash lozim. Bir tomondan, uning harbiy va siyosiy qobiliyatlari tarqoq kuchlarni birlashtirishda muhim rol o'ynagan. Ikkinchi tomondan, uning muvaffaqiyatlari uchun zarur shart-sharoitlar avvaldan mavjud bo'lgan siyosiy inqiroz va markazlashgan hokimiyatga bo'lgan ehtiyoj bilan bog'liq edi. Demak, tarixiy shaxsning rolini inkor etmasdan, uning faoliyatini kengroq ijtimoiy-siyosiy muhit bilan bog'liq holda tushuntirish maqsadga muvofiq.

Tashqi siyosiy omillar ham shu tizimning tarkibiy qismi bo'lgan. Dashti Qipchoq va Mo'g'uliston bilan munosabatlar ichki siyosiy raqobatga ta'sir ko'rsatgan, harbiy-siyosiy ittifoqlar va qarama-qarshiliklarning shakllanishida muhim o'rin tutgan. Shuning uchun Amir Temur davlatining shakllanishini faqat ichki siyosiy jarayonlar yoki faqat hukmdorning shaxsiy faoliyati bilan izohlash biryoqlama yondashuv bo'lib qoladi.

Umuman olganda, tarixiy davriylik konsepsiyasi, ijtimoiy-iqtisodiy shart-sharoitlar va tashqi siyosiy muhitni birgalikda tahlil qilish Amir Temur davlatining vujudga kelishi hamda yuksalishiga olib kelgan jarayonlarni tizimli anglashga yordam beradi.

5. Xulosa

Amir Temur davlatining shakllanishi va yuksalishi XIV asr o'rtalarida Movarounnahrda yuz bergan murakkab siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va geosiyosiy jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lgan. Markaziy hokimiyatning zaiflashuvi, mahalliy amirlar o'rtasidagi nizolar va siyosiy parokandalik yangi markazlashgan davlatning vujudga kelishi uchun tarixiy shart-sharoit yaratgan.

Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi:

Birinchidan, Amir Temur davlatining shakllanishini faqat 1370-yildagi siyosiy voqea bilan cheklash to'g'ri emas. Yangi davlatning vujudga kelish jarayoni undan oldinroq boshlangan bo'lib, 1360-yillarda jadallashgan siyosiy kurashlar ushbu jarayonning muhim bosqichini tashkil etgan.

Ikkinchidan, Amir Temurning siyosiy muvaffaqiyatlari uning shaxsiy qobiliyatlari bilan birga mavjud tarixiy sharoitlar, mahalliy kuchlar o'rtasidagi raqobat va markazlashgan hokimiyatga bo'lgan ehtiyoj bilan izohlanadi.

Uchinchidan, sug'orma dehqonchilikka asoslangan iqtisodiy tizim, suv resurslarini boshqarish va xo'jalik aloqalarining barqarorligi markazlashgan hokimiyatning iqtisodiy vazifalarini tushunishda muhim ahamiyatga ega. Biroq bu munosabatni to'liq asoslash uchun qo'shimcha iqtisodiy va tarixiy manbalarni tahlil qilish zarur.

To'rtinchidan, Dashti Qipchoq va Mo'g'uliston bilan qo'shnichilik Movarounnahrda ichki siyosiy jarayonlarga ta'sir ko'rsatgan muhim tashqi omil bo'lgan. Mazkur omil harbiy-siyosiy munosabatlar va mahalliy kuchlar o'rtasidagi ittifoqlarni shakllantirishda namoyon bo'lgan.

Beshinchidan, tarixiy davriylik konsepsiyasi Amir Temur davlatining shakllanishini eski siyosiy tuzumning inqirozi va yangi markazlashgan davlatning vujudga kelishi o'rtasidagi munosabatlar orqali tahlil qilish imkonini beradi. Bunda davriylik qat'iy qonuniyat emas, balki tarixiy jarayonlarni izohlashga xizmat qiluvchi nazariy model sifatida qo'llanishi lozim.

Shunday qilib, Amir Temur davlatining shakllanishi alohida hukmdorning faoliyati, ichki siyosiy vaziyat, ijtimoiy-iqtisodiy ehtiyojlar va tashqi siyosiy muhitning o'zaro ta'siri natijasida yuzaga kelgan murakkab tarixiy jarayon sifatida baholanishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Mirzo Ulug'bek. *To'rt ulus tarixi*. — Foydalanilgan nashrning nashriyoti, yili va tegishli sahifalari ko'rsatilishi lozim.

2. Sodiqov, Hamdam. *Amir Temur saltanatida xavfsizlik xizmati*. — Foydalanilgan nashrning nashriyoti, yili va tegishli sahifalari ko'rsatilishi lozim.
3. Saidov, Akmal. Amir Temurning davlat boshqaruvi va shaxsiy fazilatlariga oid fikrlari keltirilgan asar. — Asarning aniq nomi, nashriyoti, yili va sahifalari aniqlashtirilishi lozim.
4. Masson. Movarounnahrda siyosiy parokandalik va Amir Temurning tarixiy roliga oid fikrlar keltirilgan manba. — Muallifning to'liq ismi, asar nomi, nashriyoti, yili va sahifalari aniqlashtirilishi lozim.
5. Ibn Xaldun. Amir Temur shaxsiyati va siyosiy faoliyatiga oid fikrlari keltirilgan tarixiy manba. — Asarning aniq nomi, nashri va tegishli sahifalari aniqlashtirilishi lozim.